

DİVRİĞİ HAMAMLARI

Dr. Yıldırım ÖZBEK

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi

Özet

Divriği ilçe merkezinde bugün için biri kullanılır durumda üç hamam bulunmaktadır. Bu makalede üç hamamın plân ve fotoğraflarla tanımları yapılarak, seyahatname, mahkeme kayıtları, tahrir defterleri ve vakfiyeler gibi tarihi belgeler de dikkate alınıp tarihlendirilecektir. Sonuçta; Anadolu Türk hamam mimarisi içindeki yerleri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Divriği, Mengücek, Hamamlar, Bekir Çavuş Hamamı, Aşağı Hamam, İmamoğlu Hamamı.

Abstract

There are three baths at Divriği town in Sivas District, one of them are still being used. In this article these three baths will be described with plans and photographs, and dated regarding to historical documents such as travellers' notes, court records of the Ottoman (şer'iyye sicilleri), waqfiyya, registration books. At the end, their places in the architecture of Turkish Anatolian baths will be evaluated.

Key Words: Divriği, Mengücek, Bekir Çavuş Bath, Aşağı Bath, İmamoğlu Bath.

Giriş

Bu makalenin konusunu, Divriği'de Türk döneminde inşa edilen hamamlar oluşturacaktır. Bugün için Divriği ilçe merkezinde yalnız biri çalışan üç hamam bulunmaktadır. Ancak şer'iyye sicilleri, tahrir defterleri ve seyahatnameler gibi tarihî belgelere dayanılarak bu sayının üçten fazla olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte, belgelerde adı geçen hamamların bir çoğu günümüze ulaşamamıştır.

Divriği tarihiyle ilgili yapılmış çalışmaların bazılarında¹, Divriği hamamlarıyla ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Divriği'yi 1648-49 yılında ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi şehirde Bekir Çavuş, Heya ve Hatip olmak üzere üç hamamın adını vermektedir². Evliya Çelebi'nin bahsettiği Heya Hamamının hangi eser olduğu tespit edilememiştir. Buna karşılık günümüze ulaşamayan Hatip Hamamının çarşı kenarında bulunduğu, çifte hamam olduğu ve kadınlar bölümünün 18.yüzyılın son çeyreğinde kullanılmadığı, erkekler bölümünün ise 19.yüzyılın ilk yarısında onarım geçirdiği tarihî kaynaklardan öğrenilmektedir³.

1- Bekir Çavuş Hamamı

Hamam, Ulu Cami Mahallesi, Ulu Cami Caddesi üzerinde, Ulu Caminin güneybatısında, doğudan batıya doğru meyillenen yamaç üzerinde yer almaktadır. Günümüzde kullanılmayan tek hamamın üst örtüsü tamamen, beden duvarları kısmen yıkılmış durumdadır. 1910 yılına kadar kullanıldığı belirtilen hamam⁴ insan ve doğa tahribatı sonucu tamamen harabeye dönmüştür (Foto:1). 2003 yılında Divriği Belediyesi tarafından yapılan kazılar sonucunda tamamen toprak altında kalan hamamın büyük bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. Tek hamam olduğu anlaşılan eser kuzey-güney yönünde uzanmakta olup inşa kitabesi yoktur. Hamamın beden duvarlarında moloz taş, kapı kemerleri ve köşe duvarlarında kesme taş, geçiş elemanlarında tuğla malzeme kullanılmıştır.

Hamam kuzeyden güneye doğru soyunmalık, soyunmalığın batı cephesinin güney köşesindeki eyvan, aralık, soğukluk, sıcaklık ve su deposu birimlerinden oluşmaktadır (Çiz:1-3), (Foto:1).

Soyunma bölümü 6.65 x 6.70 m. ölçülerinde olup üst örtüsü tamamen, beden duvarları da kısmen yıkılmıştır (Foto:2). Günümüzde soyunma bölümünün kuzeybatı köşesinin bir bölümü halen toprak altındadır. Yılmaz Önge soyunmalığa girişi sağlayan kapının önünde üzeri kapalı bir ön mekân olduğunu mevcut bakiyelere dayanarak kabul etmektedir⁵. N.Sakaoğlu'nun yayınlamış olduğu plânda da⁶ Y.Önge'nin bahsettiği kapalı bir ön mekân yer almaktadır. Hamamın diğer bölümlerinde de olduğu gibi, soyunmalık bölümünün beden duvarlarının da büyük ölçüde tahrip olmasından dolayı giriş kapısının yeri günümüzde tespit edilememektedir. Ancak hem N.Sakaoğlu hem de Y.Önge tarafından yayınlanan her iki plânda da soyunmalığın giriş kapısı kuzey cephenin batısına kaydırılmış olarak gösterilmiştir. Soyunmalığın kuzey cephesinden ana yolun geçiyor olması ve günümüzde de halen bu yolun kullanılıyor olması soyunmalığa giriş kapısının bu yönde bulunması gerektiğini ortaya koymaktadır. Yaklaşık kareye yakın soyunmalık bölümünün güneybatı köşesi 2.29 x 3.22 m. ölçülerinde bir eyvanla genişletilmiştir (Foto:3). Üst örtüsü tamamen yıkılan bu eyvanın üzerinin muhtemelen kuzey-güney yönde atılan sivri beşik tonozla örtülü olabileceği düşünülmektedir. Yapılan son kazılarda ortaya çıkarılan bu eyvan, hem N.Sakaoğlu hem de Y.Önge tarafından yayınlanan plânlarda görülmemektedir. Bunun nedeni de muhtemelen eyvanın önünün bilinmeyen bir tarihte duvarla örülerek iptal edilmiş olmasıdır. Soyunmalığın kuzeydoğu köşesindeki bakiyelerden bu bölümün üzerinin kubbeye örtülü olduğu ve kubbeye pandantiflerle geçildiği anlaşılmaktadır. Mevcut bakiyelerden soyunmalığın nasıl aydınlatıldığı ve zemin döşemesinin nasıl olduğuyla ilgili bilgilerimiz bulunmamaktadır. Soyunmalığın güney duvarının doğusuna 0.30 m. genişliğinde dikdörtgen bir niş açılmıştır.

Soyunmalığın güney cephesinin doğusuna kaydırılan ve büyük ölçüde formu bozulmuş olan, fakat mevcut bakiyelerden sivri kemerli olduğu anlaşılan kapıdan dar bir koridora geçilmektedir. Koridor bölümünün ince uzun dikdörtgen bir mekân olduğu ve üzerinin doğu-batı yönünde atılan bir tonozla örtülüğü anlaşıl-

maktadır (Foto:4). Soyunmalıktan ara koridora giriş kapısı ile koridordan aralığa geçiş kapısı arasındaki bölümün doğu ve batısındaki diğer hacimlerin içi tamamen toprakla dolmuş durumdadır. Bu nedenle bu mekânların iç ölçüleri alınamamıştır.

Aralığa, girişteki dar koridorun güney duvarının doğusuna kaydırılan sivri kemerli bir kapıdan geçilerek girilmektedir. Düzgün bir plân göstermeyen aralık bölümünün, doğu cephesi 2.54 m., batı cephesi 3.05 m., güney cephesi 5.40 m., kuzey cephesi 5.48 m. genişliktedir. Aralık bölümünün üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Duvardaki izlerden bu bölümün güney-kuzey yönünde sivri bir tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Düzgün dikdörtgen bir plân göstermeyen bu bölümün güney duvarının ortasındaki bir dişle kademelendirilerek doğu bölümü daha dar tutulmuştur (Foto:5). Bu bölümün doğu duvarına 0.75 m. genişliğinde bir pencere açılmıştır. N.Sakaoğlu'nun plânında bu bölüm niş olarak gösterilirken Y.Önge'nin plânında pencere olarak işlenmiştir. Fotoğraftan da anlaşılacağı üzere büyük bir olasılıkla burası niş değil pencere olmalıdır (Foto:6) Aralığın güneydoğu köşesine kaydırılan ve sıcaklığa girişi sağlayan kapı ve çevresi tamamen yıkılmıştır. Aralığın kuzeybatı köşesine açılan ve günümüzde doldurularak iptal edilen kapıdan dar koridora geçilmektedir.

Soğukluğa, aralığın batı duvarının güney köşesine açılan yuvarlak kemerli bir kapıdan girilmektedir. 3.04 x 4.52 m. ölçülerindeki soğukluk bölümünün üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Üst örtüsünün nasıl olduğuyla ilgili günümüze hiçbir detay ulaşamamıştır. Ancak mekânın dikdörtgen oluşundan hareketle güney-kuzey yönünde bir beşik tonozla örtülü olabileceği ileri sürülebilir. Bu bölümün zemin döşemeleri ve sekileri tahrip olduğundan orijinal durumları tespit edilememiştir. Mevcut kalıntılardan soğukluk bölümünün altında cehennemlik kısmının bulunduğu anlaşılmaktadır. Soğukluğun kuzeydoğu köşesinde ara koridora geçişi sağlayan kapı, günümüzde doldurularak iptal edilmiştir. Güney cephesinin ortasında yer alan sivri kemerli kapıdan da sıcaklığın kuzeybatı köşesindeki halvet hücrelerine geçilmektedir (Foto:7).

Sıcaklık mekânı, merkezi kubbeli aksiyal olarak yerleştirilmiş dört eyvan ile köşelerdeki dört halvet hücrelerinden oluşan bir plân şemasına sahiptir. (Foto:8-9). Bugün doğu eyvanı hariç diğer mekânların üst örtüleri yıkılmıştır (Foto:10). Ancak eyvanların üst örtülerinin sivri tonoz, köşelerdeki halvet hücrelerinin ise pandantifle geçilen kubbeye örtülü oldukları mevcut bakiyelerden anlaşılmaktadır (Foto:11). Bugünkü haliyle eyvanlar, ortalama 2.65 x 2.85 m., halvetler 2.77 m. x 2.80 m. ölçülerindedir. Bütün halvet hücrelerine köşelerdeki kapılardan girilmekte olduğu, kuzeydoğu köşedeki halvet hücrelerine girişi sağlayan sivri kemerli kapı dışında diğer üç halvet hücrelerinin kapıları ile çerçevelerinin kısmen yıkıldığı görülmektedir. Gerek halvetlerde gerekse eyvanlarda seki düzeni, göbek taşı, kurna ve ayna taşlarının sayısı ve şekilleri hakkında bilgimiz yoktur. Ancak sıcaklığın bütün mekânlarındaki duvar yıkıntıları içerisinde pöhrenkleri görmek mümkündür (Foto:12). Sıcaklıktaki güney eyvanın güney duvarının ortasına açılan açıklıkla su deposu irtibatlandırılmıştır (Foto:13). Sıcaklık bölümünün zemin kısmı yer yer

tahrip edilmiştir. Bu tahribat sonucu oluşan açıklıklardan alınan ölçülerde cehen-nemlik bölümünün 0.50-0.60 m. derinliğinde olduğu ve taş kolonlarla aşağıdan desteklendiği görülmektedir (Foto:14).

Sıcaklık mekânının güney cephesi boyunca su deposu uzanmaktadır (Fo-to:15). Su deposu, güney-kuzey yönünde atılmış iki yuvarlak kemerle üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Su deposunun doğusunda kalan basık kemerli bölümden bu mekânın tamamının üzerinin basık beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Su deposunun tam ortasına gelecek şekilde açılmış olan çukura hamamın kazanı yerleştirilmiş olmalıdır.

Eserde süsleme olarak, soyunmalık bölümündeki pencerenin ve halvet me-kânlarının kapı kemerlerindeki kırmızı ve sarı renkli taş kullanımı dışında herhangi bir uygulama olup olmadığı hamamın büyük bölümünün günümüze ulaşmamış olmasından dolayı bilinmemektedir.

Bekir Çavuş Hamamı adına ilk kez Evliya Çelebi Seyahatnamesinde rast-lanmasına rağmen, N.Sakaoğlu hem Bekir Çavuş hem de Aşağı Hamamı plân itiba-ryla birbirlerine benzemelerinden dolayı Mengücekoğullarına (13.yüzyıl) tarihlenmektedir⁷. Ancak, Mengücekoğulları döneminde yapıldığı ileri sürülen ha-mamın Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasının 1243 tarihli orijinal vakfiyesinde gelir kaynakları içinde zikredilmemiş olması⁸ oldukça garip görünmektedir. Divriği'nin 1516 yılında Osmanlılar tarafından fethini müteakiben 1519, 1530 ve 1548 yıllarında tahrirleri yapılmış, daha önceki dönemlere ait vakıf ve mülkleri kaydedilmiş-tir. Bu tahrirler içinde⁹ Bekir Çavuş Hamamı adına rastlanmamıştır.

Galip Eken, Bekir Çavuş Hamamının H.733 (M.1332/33) tarihli vakfiye-den hareketle Mehmed Şehrî b. Sırrı Bey tarafından inşa ettirilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Hamamın vakıfları arasında 12000 ziralık bostan tarlasıyla, ha-mamın yanındaki sebilin bulunduğunu belirterek vakfiyeye göre hamamın *dört hücre* (halvet), *dört sofa* (eyvan), *haricen bir sofa* (soğukluk) ve *tuvalet* (aralık) ve büyük bir *fushâ* (giriş mekânı, soyunmalık) dan oluştuğunu kaydetmektedir¹⁰. Ay-rıca hamamdan bağımsız olarak düzenlenmiş dört menzil mutfak ve bir sofadan oluşan bir mekânın varlığı da ifade edilmektedir¹¹.

Divriği'nin 1519 yılında yapılan sayımında Hacı Mehmed bin Mehmed eş-Şehrî Zaviyesinin vakıfları kaydedilirken “çarpan sokağında üç mudluk yer, Yukarı Hamam, zaviyenin canib-i kiblesinde iki mudluk yer”¹² gibi ifadeler Mehmed Şehrî bin Sırrı Bey'in H.733/M.1332-33 tarihli vakfiyesindeki hamama işaret ediyor olabilir.

Öte yandan Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Tapu Tahrir Defterleri arasın-da Malatya, Gerger ve Divriği livaları vakıf ve mülklerini içeren ve 21 Aralık 1530 tarihli olduğu belirtilen defterin 180-182. sayfalarında Ulu Caminin vakıfları ve gelir miktarları kaydedilirken Bâlâ Hamamının ½ icaresinin 540 akçe gelire Ulu Camiye vakfedildiği belirtilmiştir¹³.

Bu iki farklı isimdeki (Yukarı Hamam ve Bâlâ Hamamı) hamamın aynı yapı olup olmadıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte, Bâlâ Hamamı adına başka bir kaynaktan da rastlanmamaktadır. Esasen bu tarihlerde Bekir Çavuş Hamamı (Yukarı Hamam) adına da rastlanmamıştır. Öte yandan yine 1530 tahririne göre Hacı Mehmed bin Mehmed Zaviyesinin gelirleri içinde de Yukarı Hamamın 480 akçelik gelir kaydı bulunmaktadır¹⁴.

Divriği şehri doğudan batıya doğru eğimlenen bir arazi üzerinde konumlanmıştır ve batı taraf Aşağı Mahalle olarak tanımlanmıştır. Bu konumlanmaya göre Ulu Caminin güneybatısındaki Bekir Çavuş Hamamı daha batıdaki Hamam-ı Sufla'ya göre coğrafi olarak daha yukardadır. 16. yüzyıl kayıtları Yukarı Hamam adıyla Bekir Çavuş Hamamına işaret etmekle birlikte aynı zamanda Aşağı Hamamın da o tarihlerde var olduğunu ve isimlendirilmenin coğrafi özelliklerden kaynaklandığını göstermektedir. Kanımca H.733/M.1332-33 tarihli vakfiyede adı geçen ve mekânları belirtilen hamam, Bekir Çavuş Hamamı olmalıdır. Aşağı Mahallenin 16. yüzyıla birlikte Ulu Cami Mahallesinden ayrılanlar tarafından oluşturulduğu kabul edildiğinde¹⁵, niçin 16. yüzyıldan önce Yukarı Hamam adıyla isimlendirilmediği daha kolay anlaşılabilir. Ancak 16. yüzyıldaki iki kayıttan (1530 tarihli olanda) Yukarı Hamamın gelirlerinin Ulu Cami ve Hacı Mehmed bin Mehmed Zaviyesi arasında paylaştırılmış olabileceği ileri sürülebilir. Hamamın gelirinin çeşitli vakıflar arasında el değiştirmesinin bir başka örneği de 18. yüzyılda olmuştur. 1777 yılında hamamın yarısına Voyvoda el-Hac Osman Ağa'nın sahip olduğu, Eylül 1777 tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Bu vakfiyede hamamdan "Cami-i Kebir mahallesinde vaki Bekir Çavuş Hamamı demekle maruf" şeklinde bahsedilmektedir¹⁶.

Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılın ilk yarısında hamamın adını Bekir Çavuş olarak belirtmesine¹⁷ bakılırsa yapı muhtemelen 16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başlarında Bekir Çavuş adında biri tarafından tamir edilmiş veya yenilenmiş¹⁸ olmalıdır. Aralığın kuzey duvarına açılan iki, soğukluğun kuzey duvarına açılan bir olmak üzere toplam üç kapıyla dar koridorun irtibatlandırılması ve geleneksel uygulamanın dışında, soğukluğun güney duvarına açılan kapıyla kuzeybatı köşedeki halvet hücrelerine geçilmesi dikkat çekicidir. Bu detaylar, hamamın soyunmalık ile güneyindeki dar koridor halinde düzenlenen dikdörtgen mekânda çok fazla oynamaların olduğunu ortaya koymaktadır. Y.Önge de soyunmalık ve soyunmalıktan soğukluğa geçilen dar koridorun sonradan yapılmış bir tadilatın kalmış olduğunu ileri sürmektedir¹⁹.

Bekir Çavuş Hamamı dört eyvanlı, dört köşe halvetli plâna sahip örneklerden biridir. Dört eyvanlı dört köşe halvetli hamam örneklerine 12. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu Türk mimarisinin her döneminde rastlanmaktadır. Dolayısıyla plân tipinden hareketle hamamı tarihlendirmek oldukça zor görünmektedir. N.Sakaoğlu²⁰ ve Y.Önge'nin²¹ eseri Mengücekoğulları döneminde Ulu Cami ve Darüşşifa ile birlikte inşa edilmiş olabileceği şeklindeki görüşleri yapının Mengücekoğlu Ahmet Şah tarafından tesis edilen Ahmed Şah Suyunu kullanması-

na dayandırılmıştır. Ancak hamamın, Ulu Cami ve Darüşşifa'nın 1243 tarihli vakfiyesindeki gelir kaynakları içinde gösterilmemiş olması ve Ahmed Şah Suyunu daha sonra inşa edilmiş eserlerin de (İmamoğlu Hamamı gibi) kullanıyor olmasından dolayı bu tarihlendirme tutarlı görülmemektedir.

Öte yandan hamamın bölümleri arasında tarihlendirmeye yardımcı olabilecek detaylar vardır. Bu hamamda aralık bölümünün bulunuyor olması ve bu bölümün hamam içerisindeki konumunun değerlendirilmesi, hamamın 14. yüzyıldan önce inşa edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca M.1332-1333 tarihli vakfiyede geçen hamamın bu hamam olduğundan hareketle Bekir Çavuş hamamının 13. yüzyılın sonlarında yapılmış olabileceğini ileri sürmek mümkündür.

2- Aşağı Hamam

Halk arasında Kayaoğlu Hamamı adıyla da anılan yapı, Mercan Mahallesinde bulunmaktadır ve suyunu Pir Eyüp suyundan almaktadır. Tek hamam olarak inşa edilen yapının kitabesi yoktur. Kuzey-güney yönünde uzanan yapı günümüzde kullanılmaktadır.

Hamam kuzeyden güneye doğru, soyunmalık, aralık, soğukluk, sıcaklık ve su deposu gibi bölümlerden oluşmaktadır (Çiz:4 ; Foto:16-17). Hamamda dış duvarlarında kaba yonu ve moloz taş, iç duvarlarında ve kemerlerinde kesme taş, zemin döşemesinde de yer yer mermer malzeme kullanılmıştır.

Yol kotunun zaman içerisinde çok fazla yükselmesinden dolayı günümüzde çukurda kalan hamama 12 basamaklı bir merdivenle inilerek girilmektedir. Soyunmalık bölümüne geçilmeden önce bu bölümün batısında yer alan ve giriş kapısı kuzeybatı köşeye yerleştirilmiş bir ön mekâna girilmektedir (Foto:18) Güney-kuzey doğrultuda düzgün olmayan bir beşgeni andıran bu mekânın üst örtüsü ahşap kirişler üzerine düz dam olup iki katlı olarak düzenlenmiştir. Bir ölçüde soyunmalık mekânına giriş bölümü olarak düşünülen bu mekânın batı duvarına açılan yuvarlak kemerli bir kapıyla soyunmalık bölümüne geçilmektedir.

Soyunmalık bölümü, doğu-batı yönünde dikdörtgen bir mekân olarak düzenlenmiştir. Bu dikdörtgen mekân, doğu duvarın 4 m. batısından güney ve kuzey duvarlara atılan bir sivri kemerle ikiye bölünmüş, doğu taraftaki bölüm sivri tonozla, batı taraftaki bölüm ise üçgenlerle geçilen kubbeyle örtülmüştür. Ayrıca soyunmalık bölümü doğu duvarının güney köşesine açılan bir kapı vasıtasıyla, doğu tarafta sivri tonozla örtülü müstemilat mekânlarına geçilmektedir. Bugün havlu, peş-tamal vs. kurutulan bu mekânın dışarıyla irtibatını sağlayan ikinci bir kapısı da bulunmaktadır (Çiz:4).

Soyunmalık bölümünün kuzey, güney ve batı cepheleri sekilerle kuşatılmıştır. Kuzey ve batı cephedeki sekiler iki kademeli olarak düzenlenmiştir. Sekilerden birinci kademedekinin zeminden yüksekliği 0.66 m., ikinci kademedekinin yüksekliği 0.90 m.dir. Birinci kademedeki sekilerin genişliği 0.52 m., ikinci kade-

medekilerin genişliği ise 1.26 m.dir. Güney cepheyi dolaşan seki de iki kademeli olarak düzenlenmiştir ve zeminden yükseklikleri 0.50 ve 0.67 m.dir. Genişlikleri ise birinci kademedekinde 0.80 m., ikinci kademedekinde 0.35 m.dir. Soyunmalık bölümü sekilerinden birinci kademedekiler taş veya mermer döşemeliyken, ikinci kademedekilerde yüzey betonla kaplanmıştır (Foto:19-20).

Soyunmalık mekânının kuzey cephesinin doğu köşesine açılan pencere, hamamın kuzey cephesinden daha sonra yol geçmesinden dolayı kapatılmıştır. Soyunma bölümünün zemini sal taşıyla döşenmiştir. Bu bölüm tonozun tam tepesine açılan yaklaşık 0.28 x 0.47 m. ölçülerinde dikdörtgen ve tonozun doğu eteğine açılan iki yuvarlak ve batıdaki mekânın üzerini örten kubbenin güney ve kuzey eteğine açılmış 0.50 x 0.70 m. ölçüsünde birer pencere ile aydınlatılmıştır.

Soyunmalık bölümünü ikiye ayıran sivri kemerin tam altına gelecek şekilde yerleştirilmiş, siyah bazalt taştan yapılan bir şadırvan dikkati çeker. Ortasındaki fıskiyesinin üzerine sonradan kurna biçimli bir yalağın yerleştirildiği bu şadırvan genel hatlarıyla sekiz köşeli yıldız biçiminde düzenlenmiştir. Çapraz köşeleri dik açılı olarak biçimlendirilen şadırvanın ana köşeleri ise yuvarlatılmıştır. Yöre halkı yeckpare taştan yapılan bu şadırvanın, hamamın plânına göre yapıldığını ileri sürerler ki; esasen kabaca hamamın sıcaklık mekanı plânıyla benzerlik arz eder (Foto:21).

Aralık bölümüne, soyunmalık mekânının güneybatısına kaydırılmış yuvarlak kemerli bir kapıdan geçilerek girilir. Aralık mekânı hamamın soğukluk bölümünü “U” şeklinde kuşatan bir koridor olarak düzenlenmiştir (Foto:22). Aralık mekânının üzeri sivri tonozla örtülmüştür. Aralığın doğu ucu tuvalet, batı ucu tıraşlık mekânı olarak değerlendirilmiştir. Güney-kuzey yönünde dikdörtgen bir mekân olan tuvalet bölümü kubbe ve sivri tonozdan oluşan bir üst örtüye sahiptir. Kubbenin üst bölümleri harap olduğundan tahtalarla kapatılmıştır (Foto:23). Aralığın batı ucundaki tıraşlık mekânı düzenleme bakımından, orijinal haliyle tuvalet mekânına benzemektedir. Ancak günümüzde bu mekânın güneyindeki kubbeli bölümü duvarla örülerek kapatılmış, doğu duvarındaki niş de doldurulmuştur. Bu mekânda yakın tarihte yapılmış bir kurna bulunmaktadır (Foto:24). Aralık mekânının aydınlatılması koridorun doğu duvarına açılan pencere ve tonoz sırtına açılan dikdörtgen biçimli beş tepe penceresiyle sağlanmaktayken, bugün tonozun sırtına açılan bütün pencereler iptal edilmiştir.

Soğukluk mekânına, aralığın güney duvarı ortasına açılan kapıdan girilir. Doğu-batı yönünde dikdörtgen bir alanı kaplayan soğukluk bölümünün üst kısmı kuzey-güney yönlerde atılan kemerlerle üç kısma ayrılmıştır. Ortadaki bölüm pantiiflere oturan basık bir kubbeyle, yanlardaki bölümlerin üzeri ise sivri tonozlarla örtülmüştür. Batıdaki eyvan doğudakinden daha derin olarak düzenlenmiştir. Eyvanların içinde zeminden 0.41 m. yüksekliğinde ve 0.92 m. genişliğinde sekiler yer almaktadır. Batıdaki eyvanda yakın tarihlerde yapılmış bir kurna bulunmaktadır (Foto:25). Bu bölümün aydınlatılması, kubbenin tam tepesine açılan kare biçimli bir tepe penceresi ile bunun etrafına simetrik olarak yerleştirilen dört adet oval ışık

gözü ve kubbenin eteğine dört küme halinde yerleştirilen ve her kümede yedi adet yuvarlak ışık gözünün bulunduğu toplam 33 adet ışık gözüyle sağlanmıştır. Kubbenin merkezindeki kare biçimli ışık gözü hariç diğerleri ile yanlardaki eyvanların üzerini örten sivri tonozların üzerindeki kare biçimli tepe pencereleri iptal edilmiştir (Foto:26).

Sıcaklığa, soğukluğun güney duvarına açılmış düz lentolu kapıdan girilmektedir (Foto:27). Sıcaklık bölümü, merkezi kubbenin etrafına aksiyal olarak yerleştirilen dört eyvan ve köşelerdeki halvet hücrelerinden oluşan bir plân şemasına sahiptir (Foto:28). Sıcaklığın merkezi pandantiflere oturan kubbe, eyvanların üzeri ise sivri tonozlarla örtülmüştür.

Sıcaklık bölümü, kubbe eteğinden tepesine doğru çeşitli kademelerde yerleştirilen büyük çoğunluğu yuvarlak biçimli olmak üzere toplam 54 ışık gözü ve dört adet üçgen formlu tepe penceresiyle aydınlatılmaktadır (Foto:29). Kuzeydeki giriş eyvanı hariç diğer üç eyvan buldukları yöne göre biçimlenmiş, zeminden 0.10-0.12 m. yükseklikte sekilere sahip olup, her birinin üzerine birer adet kurna konulmuştur. Doğu ve batı eyvanın sekileri 0.66 m., güney eyvanın sekisi ise 0.55 m. genişliktedir. Kuzeydeki giriş eyvanının batı duvarı boyunca uzanan seki zeminden 0.15 m. yükseltilmiş olup, 1.30 m. boyunda ve 0.53 m. genişliktedir (Foto:27). Doğu ve batı eyvandaki kurnalar dikdörtgen boyutlu ayna taşlarına sahiptir. Bu ayna taşları zamanla erimiş olduğundan, üzerlerinde tamamı seçilemeyen geometrik bezeme örnekleri bulunur (Foto:30). Kurnaların bir kısmı beyaz, bir kısmı gri mermerden yapılmıştır. Güney eyvanın güney duvarına açılan bir pencereyle su deposu irtibatlandırılmıştır (Foto:31).

Halvet hücrelerine, köşelerde yer alan sivri kemerli kapılardan girilmektedir. Bütün halvet hücrelerinin üzerleri köşelerde üçgenlere oturan kubbelerle örtülüdür. Güneybatı halvet, kubbe merkezinde bir adet yuvarlak, kubbe eteğinde ise iptal edilmiş iki adet tekli, bir adet çiftli ışık gözü ile, güneydoğu halvet kubbe merkezinde kullanılan bir, eteğinde ise iptal edilmiş bir adet dördü ve bir adet ikili ışık gözü, kuzeydoğu ve kuzeybatı halvetlerde ise biri kubbe merkezinde, diğeri eteğinde iki ışık gözü ile aydınlatılmışlardır.

Bütün halvetlerin iki cephesi sekilerle kuşatılmıştır. Bu sekiler, halvetlerin bulunduğu yöne göre (halvet güneydoğuda ise güney ve doğu duvar boyunca) yerleştirilmiştir. Kuzeydoğu ve güneybatı halvetlerin sekileri zeminden 0.10 m. yükseklikte, 0.55 m. genişlikte dirler. Güneydoğu ve kuzeybatı köşedeki halvetlerin sekileri ise zeminden 0.10 m. yükseklikte, 0.50 m. genişliktedir. Tüm halvetlerde, sekilerin bulunduğu cephelerin ortalarına gelecek şekilde yerleştirilmiş birer adet kurna bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve kuzeybatı halvetlerin kuzey ve doğu duvarındaki kurnaların ayna taşları mevcut olup üzerlerinde herhangi bir bezeme yoktur. Güneydoğu halvetin kurnalarından güneyde olanın ayna taşı, belirli eksenlerde kesişen sekizgenlerin oluşturduğu dört kollu yıldızlardan meydana gelen geometrik bezemeye süslenmiştir (Foto:32).

Hamamın güney ucunda bulunan su deposu doğu-batı yönünde dikdörtgen bir mekândır ve sivri tonozla örtülmüştür. N.Sakaoğlu'nun plânında gösterilen külhan kısmı yıkılmış olup, sadece ateşin yakıldığı kemerli ocak bölümü günümüze ulaşmıştır (Foto:33). Hamamın bugün kullanılmayan bakır kazanı Belediye tamir atölyesinde. Kazan 1.89 m. çapında ve 0.65 m. derinlikte olup, çukur bölümünün çapı ise 1.15 m.dir (Foto:34).

Aşağı Hamamda süsleme olarak soyunmalık bölümünde, bazalt taşından sekiz köşeli yıldız biçiminde yapılan şadırvanı ve sıcaklık mekanındaki ayna taşlarının bir kısmı dikkat çekicidir. Ayna taşlarından güneydoğu eyvanın güney cephesi ortasına yerleştirilende, alçak kabartma tekniğinde yapılan ve birbirleriyle belirli eksenlerde kesişen sekizgenlerin meydana getirdiği dört kollu yıldız kompozisyonu görülmektedir.

17. yüzyılın ilk yarısında Divriği'ye gelen Evliya Çelebi Aşağı Hamam'dan bahsetmez. Adını verdiği Heya Hamamı'nın bu yapı olup olmadığı tespit edilememiştir. Bununla birlikte N. Sakaoğlu, hamamın birkaç yüzyıl sel yığıntısı toprak altında kaldığından çalışmadığını ve 1667 yılında Ali Kayaoğlu Hacı Mehmed tarafından onarılıp işletildiğini belirterek, hamamın aslında bir Mengüceklî eseri olduğunu ve plânı, kemer, kubbe ve kurnalarındaki bezemeleriyle de diğer Selçuklu eserleriyle benzerlikler taşıdığını ileri sürmektedir²². N.Sakaoğlu'nun tarihlemesi bir yana, hamamın 17. yüzyılın ilk yarısında çalışmıyor oluşu Evliya Çelebi'nin bu hamamın adından bahsetme gereği duymamasına sebep olmuş olabilir. Öte yandan Ali Kayaoğlu Hacı Mehmed'in vakfiyesinde, hamamın icarı ile birlikte Hikme Nahiyesine bağlı Aşuşin köyünün gelirinin 2/9 si ile Divriği çarşısında birbirine bitişik iki dükkânın gelirinin hamamın tamirâtı ve hamamda kullanılan Pir Eyüp su yollarının bakım ve onarımı için harcanması istenmiştir. 19. yüzyıl başında hamamın ve Pir Eyüp su yollarının onarımı gerekmiş, ancak vakfın gelirleri bu onarımı karşılamaya yetmemiştir. Bu sebeple 10 Temmuz 1800 tarihinde vakıf mütevellileri mahkemeye müracaat ederek hamamın kazan ve külhan gibi mahallerinin harap olması ve üç senedir icar alınamamasından dolayı 3000 kuruşa ihtiyaçları olduğunu beyan etmişlerdir. Bunun üzerine o tarihlerde Divriği yöneticisi olan Köse Mustafa Paşa'nın hamamın kendine verilmesi şartıyla vakfın borcunu ödeyip, hamam ve su yollarını tamir ettirdiği, mahkemenin de bu işlemi onayladığı anlaşılmaktadır²³.

Yapıyı tarihlendirmeye yardımcı olacak inşa kitabesi veya vakfiyesi yoktur. Y.Önge, taşıdığı mimari özellikleri dikkate alarak hamamın 15. yüzyıldan önceki bir tarihte inşa edilmiş olamayacağını²⁴ ileri sürmektedir. N.Sakaoğlu ise Bekir Çavuş Hamamı'yla aralarındaki plân benzerliği ve ayna taşlarındaki bezemeleri de dikkate alarak eseri 13. yüzyıla, Mengücekoğulları dönemine²⁵ tarihlendirmektedir.

Aşağı Hamamın soyunma bölümünde sivri tonozla birlikte kubbenin kullanılması, aralık bölümünün soğukluk bölümünü 'U' biçiminde kuşatarak tuvalet ve tıraşlıkların yan kanatlara alınması, erken dönem hamamlarından farklı ve ge-

lişmiş bir plân şemasına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca soğukluk bölümünün Selçuklu dönemine tarihlendirilen bütün hamamların soğukluklarından farklı ve daha gelişmiş bir plân şeması yansıttığı dikkate alındığında, Aşağı Hamamın 15. yüzyıldan daha önceki bir tarihte yapılmış olabileceğini söylemek mümkün değildir.

Aşağı Hamamın taşıdığı mimari özellikleri ve Aşağı Mahallenin 16. yüzyılda teşekkül etmeye başlamış olduğu²⁶ göz önüne alındığında eserin 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olduğunu ileri sürmek mümkündür.

3- İmamoğlu Hamamı

İmamoğlu Hamamı, İmamoğlu Mahallesi, Nuri Demirağ Caddesinde, Kantepe Camisinin güneybatısında, güneyden kuzeye doğru meyillenen bir arazi üzerinde yer almaktadır. Kuzey-güney yönünde uzanan hamamın soyunmalık bölümünün üst örtüsü tamamen, beden duvarları da kısmen yıkılmıştır. Tek hamam olarak inşa edilen eserin inşa kitabesi yoktur ve günümüzde kullanılmamaktadır (Çiz:5 ; Foto:35). Hamamın duvarlarında moloz taşla birlikte kesme taş, sıcaklığın kubbesinde tuğla, soyunma bölümünün ahşap kirişleme tavanında da ahşap malzeme kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Soyunmalık bölümü, hamamın kuzeyinde yer almakta olup üst örtüsü ile kuzey ve batı duvarları tamamen yıkılmıştır. Soyunmalığın doğu duvarı günümüze ulaşabilmiştir. Hamam, kuzeyden güneye doğru soyunmalık, sıcaklık ve sıcaklığın güney duvarına açılan kapıdan girilen halvet bölümünden oluşmaktadır. Hamamın su deposu ve külhan bölümü sıcaklığın batı cephesindedir ve güneybatı köşesinde de 3.25 x 4.10 m. ölçülerinde bir yedek su deposu bulunmaktadır.

Soyunmalık bölümü, hamamın kuzey cephesinde yer almakta olup, mevcut duvar ve bakiyelerden anlaşıldığına göre eserin en büyük mekânını oluşturur. Soyunmalık bölümü 7.24 x 8.34 m. ölçülerinde dikdörtgene yakın bir mekândır. Soyunmalık bölümüne, bu mekânın doğu cephesinin güneyine kaydırılan kapıdan girilmektedir (Foto:36). Ancak bu mekânın kuzeydoğu köşesinde de bir kapısının olduğu, hem yapı bakiyelerinden hem de bu bölümün 1990 yılı başında yıkılmadan önce çekilmiş bir fotoğrafından anlaşılmaktadır (Foto:37). Doğü cephedeki kapı, muhtemelen hamamın belirli günlerde hizmet verdiği kadınlar için açılmış olmalıdır. Soyunmalığın üst örtüsü tamamen yıkıldığı için günümüze ulaşamamıştır. Ancak yukarıda bahsedilen fotoğraftan anlaşıldığına göre, ahşap direkler arasına moloztaş ve kerpiç malzemeyle oluşturulan duvarlar, düz ahşap bir tavanı taşımıştır. Bu bölümün kuzey cephesi iki yol ağzına rast geldiğinden batıya doğru pahlanmıştır. Soyunmalık bölümü doğu duvarının kuzey köşesine yaklaşık 0.60 m. genişlik ve 0.50 m. derinliğinde bir niş açılmıştır. Bu mekânın doğu ve kuzey cepheslerini dolaşan ve zeminden 0.35 m. yükseklikte ve 0.53 m. genişlikte olduğu anlaşılan sekiler mevcuttur (Foto:38). Muhtemelen bu mekânın ortasında yer alan

havuzun bir parçası olan şadırvan yerinden sökülmüştür ve soğukluk mekânında bulunmaktadır (Foto:39).

Soğukluk bölümüne, soyunmalık mekânının güney duvarına açılan yuvarlak kemerli kapıdan girilir. Soğukluk, 2.10 x 9.20 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultuda uzanan dikdörtgen bir mekândır (Foto:40-41). Üst örtüsü sivri tonoz olarak biçimlendirilen soğukluk bölümünün doğu ve batı duvarlarına birer adet dikdörtgen pencere açılmıştır. Soğukluğun batı köşesi, bugün kısmen yıkılmış bir duvarla mekânın genelinden ayrılmış ve tuvalet-tıraşlık olarak kullanılmıştır. Doğu köşesinde ise muhtemelen havlu-peştamal değiştirilen 1.85 m. genişlik ve zeminden 0.32 m. yüksekliğe sahip bir seki yer almaktadır.

Sıcaklığa, soğukluk mekânının güney cephesinin doğusuna kaydırılmış basık kemerli kapıdan girilmektedir. Sıcaklık bölümü, 6.35 x 6.55 m. ölçülerinde kubbeli mekan ile bu bölümün güneyine yerleştirilmiş tek halvet hücrelerinden oluşmaktadır. Sıcaklığın tuğladan yapılmış olan kubbesi köşelerde basık tromplara oturmaktadır. Tromp kemerlerindeki taşlar dönüşümlü olarak sarı ve siyah renkte boyanmıştır (Foto:42). Kubbe yüzeyine merkezden kubbe eteğine doğru dizilen yuvarlak biçimli 10 adet ışık gözü açılmıştır (Foto:43).

Sıcaklık bölümünde göbek taşı bulunmamaktadır. Buna karşılık sıcaklığın kuzeydoğu köşesinde zeminden 0.41 m. yükseltilmiş, 1.76 m. genişlik ve 3.92 m. uzunluğunda dikdörtgen bir seki yapıp göbek taşı olarak kullanılmıştır (Foto:42). Sıcaklık bölümünde kapı açıklıkları hariç, tüm cepheleri 0.08-0.10 m. yükseklikte 1.10-1.20 m. genişlikte betondan sekiler dolaşmaktadır. Kurnaların bulunduğu bölümler yaklaşık 1 m. yükseklikteki duvarlarla diğer bölümlerden ayrılarak özel yıkanma bölümleri olarak düzenlenmişlerdir (Foto:44). Sıcaklıkta ikisi güney, biri batı, biri doğu cephede olmak üzere toplam dört kurna bulunmaktadır ve bunların ikisi (batı ve güney cephedekiler) orijinal olarak mermerden yapılmışlardır. Bu iki orijinal kurnadan batı cephedekinin gövdesi dilimli yivlerle hareketlendirilmiştir (Foto:45). Kurnaların ayna taşlarında sıcak ve soğuk su musluk delikleri bulunmakta ve bazılarının üst kısmında mum ve kandil koymak için düzenlenmiş küçük nişçikler yer almaktadır (Foto:45). Sıcaklığın batı cephesi ortasına açılan bir pencere ile su deposu irtibatlandırılmıştır. Su deposunun sıcaklığa açılan penceresinin tabanında depodaki suyun ölçümüne yardımcı olan ölçüm savağı dikkati çeker (Foto:46).

Halvete geçiş, sıcaklığın güney cephesinin ortasına açılan kapıdan sağlanmaktadır. Halvet bölümü, doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir mekândır. Bu mekân kuzey-güney doğrultuda atılmış iki kemerle üç bölüme ayrılmıştır. Doğu ve batı cephelerinde 1.80 m. derinliğindeki eyvanların üzeri sivri tonozla (Foto:47-48), ortadaki bölüm ise pandantiflerle geçilen kubbeyle örtülmüştür. Halvet mekânı moloz taşla yapılan kubbenin ortasına ve eteğine açılmış toplam yedi adet ışık gözüyle aydınlatılmıştır (Foto:49). Halvet mekânının sıvaları yer yer dökülmüş olduğundan duvar içindeki pöhrenleri görmek mümkündür. Halvetteki yan eyvanlardan doğudakinin doğu cephesinin ortasına, batıdakinin batı cephesinin ortasına

gelecek şekilde birer kurna yerleştirilmiştir. Bir kurna da giriş kapısının karşısında güney cephenin ortasında yer almaktadır. Kurnaların ayna taşlarında sıcak ve soğuk su muslukları için delikler vardır.

Su deposu, sıcaklığın batısında yer almakta olup, kuzey-güney doğrultuda yamuk dikdörtgen bir mekândır. Su deposunun üst örtüsü sivri tonozdur ve zeminin ortasında suyun ısıtıldığı kazan için bir çukurluk bulunmaktadır.

Hamamın külhanı yoktur. Batı cephedeki su deposunun altına gelecek şekilde yuvarlak kemerli ocak kısmı yer alır (Foto:50).

Yedek su deposu halvetin batısında, asıl su deposunun ise güneyinde olup 0.85 m. derinliğinde, 3.25 x 4.10 m. ölçülerindedir.

Sıcaklık mekanındaki mermer kurnalardan birinin gövdesindeki yivlenmeler dışında hamamda süslemeye rastlanmamaktadır.

Belediye başkanı ve mahalle sakinleriyle Temmuz 2002 tarihinde yaptığımız görüşmeden İmamoğlu Hamamının 1984 yılına kadar kullanıldığı ve suyunun Divriği'nin iki önemli su kaynağından biri olan Ahmed Şah kaynağından elde edildiği öğrenilmiştir.

İmamoğlu Hamamının inşa kitabesi ve vakfiyesi yoktur. Daha da önemlisi 16-19. yüzyıl kaynaklarında adı geçmemektedir. G.Eken'in Divriği'yi 1845 yılına kadar ele alan çalışmasında ve N.Sakaoğlu'nun 1750-1900 yılları arasında Divriği'de hüküm sürmüş Köse Paşa Hanedanıyla ilgili eserinde hamamla ilgili herhangi bir kayıt ya da bilgiye rastlanmamıştır. Her ne kadar N.Sakaoğlu ile yaptığımız bir görüşmede 16. yüzyıl kaynaklarında geçen Bâlâ Hamamı'nın İmamoğlu Hamamı olduğunu belirtmiş ise de, hamamın taşıdığı mimari özellikler ile yazılı kaynaklar bu görüşü desteklememektedir. Sıcaklık bölümünün gece aydınlatılması için duvarlara açılan küçük nişlerin İmamoğlu Hamamı'nda da görülmüş olması,²⁷ bu hamamın 16. yüzyıldan sonra inşa edilmiş olabileceğini ortaya koymaktadır. Bunun dışında sıcaklık ile su deposunu irtibatlandıran pencerenin zeminine konulan su ölçüm savağı, Anadolu'da geç dönemlerde yapılan hamamlarda karşımıza çıkan bir uygulamadır²⁸. Yine taşrada geç dönemde inşa edilen pek çok küçük ölçekli hamamların soyunma bölümlerinde ahşap kirişleme tavan kullanılmıştır. Yukarıda belirtilen tüm bu özellikler dikkate alındığında İmamoğlu Hamamı'nın 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında Divriği'de yaşayan güçlü bir aile tarafından yapılmış olabileceği düşünülmektedir.

Değerlendirme

Divriği ilçesinde bulunan ve makale konumuzu oluşturan her üç hamam da tek hamam olarak inşa edilmişlerdir. Her üç hamam da kullanıldıkları dönemde haftanın belli günleri veya günün belli saatlerinde kadınlar ve erkekler tarafından dönüşümlü olarak kullanılmışlardır.

Bekir Çavuş Hamamının beden duvarlarının büyük bölümünde moloz taş, kapı söveleri ve duvar köşelerinde kesme taş, kubbe geçişlerinde tuğla; Aşağı Hamamın dış duvarlarında kaba yonu ve moloz taş, iç duvarlarında ve kemerlerinde kesme taş, zemin döşemesinde de yer yer mermer malzeme kullanılmıştır. İmamoğlu Hamamı duvarlarında moloz taşla birlikte kesme taş, sıcaklığın kubbesinde tuğla, soyunma bölümünün ahşap kirişleme tavanında da ahşap malzeme kullanılmıştır.

Bu çalışmada Divriği Hamamları Semavi Eyice tarafından yapılan tipolojiye göre değerlendirilecektir²⁹.

Divriği Bekir Çavuş Hamamı ile Aşağı Hamam dört eyvanlı köşe halvet hücreli plân tipinde inşa edilmişlerdir. İmamoğlu Hamamı ise yapılan tipolojide hiçbir plân tipine girmemektedir. Bunun nedeni, geç dönemde mahallî sanatçılar tarafından yapılmış olması ve sadece işlevin ön plânda tutulması olabilir.

Bekir Çavuş ve Aşağı Hamam sıcaklıklarında kullanılan dört eyvanlı köşe halvet hücreli plân şemasının Anadolu'da en erken tarihli hamam olan Ani Menüçehr³⁰ hamamından başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar inşa edilen pekçok hamamda çok sevilerek ve benimsenerek kullanıldığı, örneklere bakılarak ileri sürülebilir. Selçuklu döneminde inşa edilen Mardin Sitti Radviyye (1176-1185), Kayseri Hunad Hamamı erkekler bölümü (1238)³¹, Konya Sahip Ata Hamamı (1258)³² her iki bölümü, Beylikler döneminde yapılan Ermenek Karamanoğlu Mahmud Bey (14.yy)³³, Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey(13yy. sonu)³⁴, Karaman Süleyman Bey (14. yüzyılın ikinci yarısı)³⁵, Osmanlı döneminde inşa edilen Edirne Beylerbeyi (1428)³⁶, Zile Yeni Hamam (15.yy)³⁷, Payas Sokullu Mehmet Paşa (16.yy)³⁸, Edirnekapı Mihrimah Sultan (16.yy)³⁹, İstanbul Süleymaniye (1556-57)⁴⁰, İstanbul Haseki Sultan (1556)⁴¹, Merzifon Kara Mustafa Paşa (1676)⁴², Trabzon Hacı Arif (18.yy)⁴³, Kayseri Pınarbaşı Yeni (19.yy.sonu-20.yy.başı)⁴⁴ hamamlarında bu plân şemasını görmek mümkündür.

Divriği Bekir Çavuş Hamamı soyunma bölümünün üzerinin kubbeyle örtülü olduğu mevcut bakiyelerden anlaşılmaktadır. Aşağı Hamamın soyunma bölümü, doğu-batı yönünde dikdörtgen bir mekân olup bu bölüm kuzey ve güney duvarlarının ortasına atılan sivri bir kemerle ikiye bölünerek, doğuda kalan mekân kubbeyle, batıda kalan mekân ise sivri tonozla örtülmüştür. İmamoğlu Hamamının soyunma bölümünün üst örtüsü günümüzde tamamen yıkılmıştır. Fakat duvarlardaki bakiyelerden ve mahalle sakinlerinin anlattıklarından hareketle bu bölümün üzerinin ahşap kirişleme tavanla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Y.Önge, Divriği Bekir Çavuş Hamamının soyunmalığının orijinalinin kubbeyle örtülü olmadığını, ahşap kirişleme bir örtüye sahip olduğunu ileri sürmektedir⁴⁵. Ancak günümüzde soyunma bölümünün üst örtüsünün tamamen, beden duvarlarının da kısmen yıkılmış olması sebebiyle bu bölümün orijinal durumu ile ilgili olarak bir görüş ileri sürülemezdir. Ayrıca Bekir Çavuş Hamamının soyunmalığının güneybatı köşede bir eyvanla genişletilmiş olması, Karaman Seki Çeşme Hamamı erkekler bölümü soyunmalığı ile büyük benzerlik arz etmektedir⁴⁶.

Aşağı Hamamın dikdörtgen soyunmalık bölümü kuzey-güney yönünde atılan sivri bir kemerle ikiye bölünmüştür. Doğuda kalan mekan sivri tonozla, batıda kalan mekan ise kubbeyle örtülmüştür. Aşağı Hamamın soyunma bölümü yapının genel kütesine hakimdir.

İmamoğlu Hamamının soyunma bölümünün ahşap kirişleme tavanla örtülü olduğu mevcut bakiyelerden ve eski bir fotoğraftan anlaşılmaktadır.

Anadolu'da erken dönemde inşa edilen ve 15. yüzyıla kadar yapılan hamamların en önemli bölümlerinden birisi de aralıktır⁴⁷. Divriği'de inşa edilen ve günümüze ulaşabilen üç hamamdan Bekir Çavuş ile Aşağı Hamamlarda bu bölümle karşılaşılmaktadır.

Bekir Çavuş Hamamının aralık bölümü dikdörtgen bir mekân olup üst örtüsü tamamen, beden duvarları kısmen yıkılmıştır. Aşağı Hamamın aralık bölümü soğukluğu "U" biçiminde kuşatmış olup güneydoğu ve güneybatı uçlarına tıraşlık ve tuvaletler yerleştirilmiştir. Aralık bölümünde "U" biçimli gelişmiş plân uygulamasına erken tarihli Selçuklu hamamlarında rastlanmamaktadır. İmamoğlu Hamamı daha geç dönemde inşa edilmiş olmasından dolayı aralık bölümü yoktur.

Bekir Çavuş ve İmamoğlu Hamamlarının soğukluk bölümlerinde sivri tonoz, Aşağı Hamamın soğukluğunda ortada kubbe, yanlardaki eyvanların üzerinde sivri tonoz kullanılmıştır.

Bekir Çavuş ve Aşağı Hamamların su depoları sıcaklık mekanları boyunca uzanmaktadır. İmamoğlu Hamamında ise iki adet su deposu bulunmakta olup, su depoları ana eksene değil de yapının batı cephesine yerleştirilmiştir. İmamoğlu Hamamı, yedek su deposuna sahip olması nedeniyle diğer hamamlardan farklılık göstermektedir.

Divriği'de incelemiş olduğumuz hamamların örtü elemanlarında daha çok kubbe, sivri ve beşik tonoz kullanılmıştır. Ahşap kirişleme tavan sadece İmamoğlu Hamamının soyunma bölümünde karşımıza çıkmaktadır.

Bekir Çavuş Hamamının soyunmalığında, sıcaklığın merkezi bölümü ve halvet hücreleri kubbe, diğer bölümlerin tamamının üzeri sivri, basık ve beşik tonoz örtülmüştür. Aşağı Hamamın soyunma bölümünün batısında, aralık bölümündeki "U" plânın uçlarında, soğukluğun orta bölümünde, sıcaklığın merkezi bölümü ile halvet hücrelerinde kubbe, diğer hacimlerin tamamında sivri tonoz kullanılmıştır. İmamoğlu Hamamının sıcaklığında ve halvet hücrelerinin orta bölümünde kubbe, soğukluk, su deposu ve halvet hücrelerinin yan kanatlarında sivri tonoz üst örtü elemanları olarak dikkat çekerler.

Bekir Çavuş Hamamındaki bütün kubbeler yıkılmıştır. Fakat duvar köşelerindeki bakiyelerden soyunma bölümü ile halvet hücrelerinde geçiş elemanı olarak pandantifin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sıcaklığın merkezi kubbesi tamamen yıkıldığı için burada kubbeye geçiş elemanı tespit edilememiştir. Aşağı Hamamın soyunma bölümü ve halvet hücrelerindeki kubbelere geçişte Türk üçgenleri; aralık,

soğukluk ve sıcaklığın merkezi kubbelerine geçişte de pendentif kullanılmıştır. İmamoğlu Hamamının sıcaklığında tromp, halvet hücreesindeki kubbede geçiş elemanı olarak pendentif tercih edilmiştir.

Bekir Çavuş Hamamının üst örtüsü tamamen, beden duvarları da büyük ölçüde yıkılmış olduğundan bu hamamın nasıl aydınlatıldığı ile ilgili mimarî öğeler günümüze ulaşmamıştır. Diğer iki hamamda ise bazı bölümlerde dikdörtgen duvar pencereleri; üst örtüde ise dikdörtgen, kare, üçgen formlu tepe pencereleri kullanılmıştır. İmamoğlu Hamamı soyunmalığındaki ahşap kirişleme tavanın ortasında bir aydınlık fenerinin bulunduğu mahallenin yaşlıları tarafından ileri sürülmektedir. Her iki hamamın aydınlatılmasında ise daha çok yuvarlak formlu ışık gözlerinin tercih edildiği dikkati çekmektedir. Bunların örneklerine kısaca değinecek olursak; Aşağı Hamamın soyunma bölümünün kuzey duvarının doğu üst köşesi ile aralığın doğu duvarının ortasına açılan birer adet ve İmamoğlu Hamamının soğukluk bölümünün doğu ve batı duvarlarına açılan birer adet dikdörtgen pencere olmak üzere duvarlara açılan toplam dört adet pencere görülür. Aşağı Hamamın soyunma bölümündeki kubbenin kuzey ve güney eteklerine birer, yine aynı bölümdeki sivri tonozun tepesine açılan bir, aralığın üzerini örten tonozun sırtına açılan beş, soğukluktaki doğu eyvanın üzerini örten tonozun sırtına açılan bir olmak üzere üst örtüde toplam dokuz adet dikdörtgen pencerenin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine Aşağı Hamamın soğukluk bölümündeki kubbenin tam tepesinde kare formlu bir adet tepe penceresi ile sıcaklığın merkezi kubbesinin eteklerine simetrik olarak yerleştirilen toplam dört adet üçgen formlu pencereyle karşılaşılmaktadır. Aşağı ve İmamoğlu Hamamlarındaki diğer bütün bölümlerin aydınlatılmasında daha çok yuvarlak formlu ışık gözleri kullanılmıştır. İmamoğlu Hamamındaki ışık gözlerinden farklı olarak Aşağı Hamamdaki ışık gözleri soğukluk bölümünde, yuvarlak formlu yedili kümeler halinde dört grup, sıcaklığın merkezi kubbesinde ise merkezde altılı küme halinde bir ve orta bölümde dörtlü kümeler halinde sekiz grup olarak yapılmış oldukları dikkati çekmektedir.

Bekir Çavuş Hamamı yukarıda da belirtildiği üzere harap bir vaziyette günümüze ulaşabilmiştir. Bu yüzden hamamda bulunması gereken sekiler, göbek taşı, kurnalar ve ayna taşları hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.

Aşağı Hamam incelediğimiz hamamlar içerisinde sekiler, göbek taşı, ayna taşları, kurnalar ve orijinal şadırvanıyla bozulmadan günümüze ulaşabilmiş nadir örneklerden biridir. Aşağı Hamamın soyunma bölümü kapı açıklıkları hariç iki kademeli kesme taştan yapılan sekilerle çevrilmiştir. Sekilerden birinci kademenin yüksekliği 0,66 m., ikinci kademenin yüksekliği 0,90 m. olup birinci kademedeki seki genişliği 0,52 m., ikinci kademedeki seki genişliği ise 1,26 m.dir. Bu sekiler üzerinde soyunma kabinleri yoktur. Hamama gelen insanlar giysilerini duvarların önüne konan ahşap banklar üzerine bırakmaktadırlar. Soğukluk bölümünün batısında yer alan eyvandaki seki ise 0.41 m. yükseklikte, 0.92 m. genişliktedir. Sıcaklıktaki eyvanlar ile halvet hücrelerindeki sekiler 0.10 m. yükseklik ve 0.55-0.66 m. ölçülerinde genişliğe sahiptirler. Sıcaklığın merkezindeki kubbenin tam altında

kesme taştan yapılan kare göbek taşının üzeri yakın tarihlerde yapılan onarımla betonla sıvanmıştır. Sıcaklıktaki doğu ve batı eyvanlar ile güneydoğu, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerdeki halvet hücrelerinde ayna taşları görülmektedir. Kuzeydoğu ve kuzeybatı halvet hücrelerindeki ayna taşları üzerinde hiçbir bezeme yoktur. Sıcaklıktaki eyvanlarda yer alan ayna taşlarının üzerindeki bezemeler de zaman içerisinde erimiş olduğundan buradaki süsleme öğeleri seçilememektedir. Ayna taşları ile ilgili en güzel detayı güneydoğu köşedeki halvet hücrelerinin güney cephesinde bulunan ayna taşından öğrenmek mümkündür. Bu ayna taşının yüzeyi belirli eksenlerde kesişen sekizgenlerin oluşturduğu dört kollu yıldızlardan meydana gelen geometrik bezemeye süslenmiştir. Aşağı Hamamda bulunan kurnalar oldukça sade olup bir kısmı beyaz, bir kısmı gri mermerden yapılmıştır.

İmamoğlu Hamamı soyunmalık bölümünün doğu ve kuzey cephelerini tamamen dolaşan sekiler 0.35 m. yükseklikte, 0.53 m. genişliktedir. Hamamın sıcaklık bölümü, kapı açıklıkları hariç 0.08-0.10 m. yükseklikte, 1.10-1.20 m. genişlikte sekilerle çevrilmiştir. Sıcaklıkta göbek taşı yoktur. Buna karşılık sıcaklığın kuzeydoğu köşesinde 0.41 m. yükseklikte, 1.76 m. genişlik ve 3.92 m. uzunluğunda bir seki yer almaktadır. Muhtemelen hamamın sıcaklığının küçük olmasından dolayı göbek taşı ortaya konmayarak kenara kaydırılmış olmalıdır. Hamamın sıcaklığı ve halvet hücrelerindeki ayna taşlarının hiçbirisi orijinal değildir. Sıcaklıkta bulunan dört kurnadan batı ve güney cephedekiler orijinal, diğer ikisi ile halvet hücrelerindeki üç kurna sonradan yapılmıştır. Sıcaklıktaki mermer kurnalardan güneyde olanın üzeri sade bırakılmış iken batı cephedekinin üzeri yivlenerek dilimlendirilmiştir.

İncelediğimiz her üç hamamda da su depoları sıcaklık mekânlarının bir pencere ile irtibatlandırıldığı görülür. Öte yandan İmamoğlu Hamamının su deposunun doğu duvarına açılan pencerenin tabanına ise su ölçüm savağı yapıldığı dikkati çekmektedir.

İncelemiş olduğumuz üç hamamın da külhan bölümü yoktur. Aşağı ve İmamoğlu Hamamlarının su depolarının hemen altına gelecek şekilde plânlanmış ocakların kemerleri görülmektedir. Bekir Çavuş Hamamı harabe halinde olduğundan bu bölümle ilgili herhangi bir detay günümüze ulaşamamıştır.

Aşağı Hamam günümüzde kullanıldığı için cehennemlik bölümünün nasıl olduğu ile ilgili bilgimiz yoktur. İmamoğlu Hamamı ise günümüzde kullanılmamış olmasına rağmen cehennemlik bölümüne girilememiştir. Bekir Çavuş Hamamında ise hem sıcaklıkta hem de soğuklukta zeminin tahrip olmasından dolayı cehennemliğin 0.50-0.60 m. yüksekliğinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bekir Çavuş Hamamı büyük ölçüde yıkıldığı için burada yapılmış olabilecek süslemelerle ilgili bilgimiz bulunmamaktadır. Sadece soğukluğun doğu duvarındaki pencerenin sivri kimeri, kuzeydoğu köşedeki halvet hücrelerine girişi sağlayan kapının kemerinde ve soğukluktan halvet hücrelerine geçişi sağlayan kapının sivri kemerinde sarı ve kırmızı renkli taşların birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Divriği hamamları içinde süsleme bakımından en zengin unsurlar Aşağı Hamamda bulunmaktadır. Hamamın soyunmalığında bazalttan yapılan sekiz köşeli yıldız biçimindeki şadırvan özgün bir örnek olarak dikkat çeker. Sıcaklığın güney-doğu halvetinin güney cephesindeki ayna taşının üzerinde ise Selçuklu döneminden itibaren örneklerini gördüğümüz dört kollu yıldız bezemesinin alçak kabartmayla yapılmış bir örneğiyle karşılaşılmaktadır.

İmamoğlu Hamamında süsleme olarak sıcaklığın merkezi kubbesinin oturduğu köşelerdeki trompların kemer taşları ile halvet hücresinin doğu ve batısındaki eyvan kemerlerinde sarı ve siyah renklerle boyanarak oluşturulmuş almaşıklık dikkati çeker. Sıcaklıktaki iki adet orijinal mermer kurnadan batı cephede yer alan kurnanın dış yüzeyi yivlenerek dilimlendirilmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak; Divriği'deki üç hamam farklı mimari unsurlarıyla Türk su mimarisinin önemli örneklerindendirler. Bekir Çavuş Hamamının esaslı bir kazı yapılmadan restorasyonu mümkün değildir. Mevcut haliyle dondurularak korunmalıdır. Bekir Çavuş Hamamına nazaran daha sağlam olan İmamoğlu Hamamının soyunmalık bölümü ve diğer mekânları küçük çaplı bir onarımla yeniden kullanılabilir hale getirilmelidir. Günümüzde kullanılan Aşağı Hamam, plânıyla birlikte bezemeli ayna taşı ve özgün şadırvanıyla türünün seçkin örneklerinden biri olarak, ihtiyaç duyulan küçük onarımlar yapıp diğer eserlerle birlikte gelecek kuşaklara aktarılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ARIKAN, Zeki, "Divriği Sancağı Kanunnameleri", **Bellekten**, LI/200 Ankara 1987, s.761-779.
- ARIKAN, Zeki, "Divriği Kazasının İlk Sayımı (925/1519)", **Osmanlı Araştırmaları**, S.XI İstanbul 1991, s.49-71.
- ARIKAN, Zeki, "XVI.Yüzyılda Divriği", **X.T.T.K.**, Ankara 1994, s.2399-2423.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II.Sultan Murad Devri (806/855-1403-1451)**, İstanbul 1989.
- BALKAN, Kemal, "Anı'de İki Selçuklu Hamamı", **Anadolu (Anatolia)**, c.XII, Ankara 1970, s.39-57.
- ÇAL, Halit, "Zile Hamamları", **Türk Etnografya Dergisi**, S.18, Ankara 1988, s.103-123.
- DENKTAŞ, Mustafa, "Karaman Hamamları", **Uluslar arası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997 Ankara**, Ankara 1999, s.217-241.

- DENKTAŞ, Mustafa, **Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar)**, Kayseri 2000.
- EKEN, Galip, **Fizikî, Sosyal ve İktisadî Açından Divriği (1775-1845)**, (A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname**, (Türkçeye çeviren:Zuhuri Danışman), c.V, İstanbul 1970.
- EYİCE, Semavi, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", **Tarih Dergisi**, c.XI, S.15, İstanbul 1960, s.99-120.
- EYİCE, Semavi, "Hamam", **TDVİA**, c.XV, İstanbul 1997,s.402-430.
- GÜLSOY, Ersin, **XVI.Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası (1519-1548)**, (M.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1991.
- GÜLSOY, Ersin, "XVI.Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları", **İlmi Araştırmalar**, S.I, İstanbul 1995, s.107-130.
- KARPUZ, Haşim, "Trabzon'daki Türk Devri Hamamları", **Trabzon Kültür ve Sanat Yıllığı 88-89**, İstanbul 1989, s.109-135.
- KAYAOĞLU, İsmet, "Vakfiyenin Değerlendirilmesi", **Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası**, (Editör:Y.Önge-İ.Ateş-S.Bayram), Ankara 1978, s.11.
- KURAN, Aptullah, **Mimar Sinan**, İstanbul 1986.
- ÖNGE, Yılmaz, "Konya Beyşehir'de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı", **Vakıflar Dergisi**, S.7, Ankara 1968, s.139-144.
- ÖNGE, Yılmaz, "Anadolu'da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I**, (Ed.S.Bayram), İstanbul 1988, s.403-428.
- ÖNGE, Yılmaz, **Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara 1995.
- ÖNGE, Yılmaz, "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamları", **VI.Vakıf Haftası Kitabı**, İstanbul 1989, s.257.
- SAKAOĞLU, Necdet, **Türk Anadolu'da Mengücekoğulları**, İstanbul 1971.
- SAKAOĞLU, Necdet, **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, İstanbul 1998 (2.baskı).
- SÖZEN, Metin vd., **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul 1976.

DİPNOTLAR

- * Divriği Bekir Çavuş Hamamının rölovesini çizen Y.Mimar Merih ŞENGÜL'e teşekkür ederim.
- ¹ Divriği tarihiyle ilgili olarak belirleyebildiğimiz çalışmalar şunlardır: N.Sakaoğlu, **Türk Anadolu'da Mengücekoğulları**, İstanbul 1971 ; Z.Arıkan, "Divriği Sancağı Kanunnameleri", **Bellekten**, LI/200 Ankara 1987, s.761-779 ; Z.Arıkan, "Divriği Kazasının İlk Sayımı (925/1519)", **Osmanlı Araştırmaları**, S.XI İstanbul 1991, s.49-71.; E.Gülsoy, **XVI.Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası (1519-1548)**, (M.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1991 ; G.Eken, **Fizikî, Sosyal ve İktisadî Açından Divriği (1775-1845)**, (A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993 ; Z.Arıkan, "XVI.Yüzyılda Divriği", **X.T.T.K.**, Ankara 1994, s.2399-2423 ; E.Gülsoy "XVI.Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları", **İlmi Araştırmalar**, S.I, İstanbul 1995, s.107-130; N.Sakaoğlu, **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, İstanbul 1998 (2.baskı).
- ² E.Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Türkçeye çeviren:Zuhuri Danışman), c.V, İstanbul 1970, s.101.
- ³ G.Eken, Fizikî, **Sosyal ve İktisadî Açından Divriği (1775-1845)**, (A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s.52-53 ; N.Sakaoğlu, **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, İstanbul 1998 (2.baskı), s.110, 139.
- ⁴ N.Sakaoğlu, **Türk Anadolu'da Mengücekoğulları**, İstanbul 1971, s.209.
- ⁵ Y.Önge, **a.g.e.**, s.179.
- ⁶ N.Sakaoğlu, **Türk Anadolu.....s.209.**
- ⁷ N.Sakaoğlu, **Türk Anadolu.... s.208-209.**
- ⁸ Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasının vakfiyesi için bkz. İ.Kayaoğlu, "Vakfiyenin Değerlendirilmesi", **Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası**, (Editör:Y.Önge-İ.Ateş-S.Bayram), Ankara 1978, s.11.
- ⁹ Divriği'nin XVI.yüzyıl tahrirleri vakıfları için bkz., E.Gülsoy, **XVI.Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası (1519-1548)**, (M.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1991 ; aynı yazar, "XVI.Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası Vakıfları", **İlmi Araştırmalar**, S.I, İstanbul 1995, s.107-130.
- ¹⁰ G.Eken, **a.g.t.**, s.51.
- ¹¹ G.Eken, **a.g.t.**, s.51.
- ¹² Z.Arıkan,"Divriği Kazasının İlk Sayımı (925/1519)", **Osmanlı Araştırmaları**, S.XI, İstanbul 1991, s.67.
- ¹³ E.Gülsoy, **a.g.t.**, s.17.
- ¹⁴ E.Gülsoy, **a.g.t.**, s.28.
- ¹⁵ E.Gülsoy, **a.g.t.**, s.12.
- ¹⁶ G.Eken, **a.g.t.**, s.51.
- ¹⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s.101.
- ¹⁸ G.Eken, **a.g.t.**, s.51.
- ¹⁹ Y.Önge, **a.g.e.**, s.179-180.
- ²⁰ N.Sakaoğlu, **a.g.e.**, 209.
- ²¹ Y.Önge, **Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları**, Ankara 1995, s.179.
- ²² N.Sakaoğlu, **a.g.e.**, s.209.
- ²³ G.Eken, **a.g.t.**, s.52.
- ²⁴ Y.Önge, **a.g.e.**, s.180.
- ²⁵ N.Sakaoğlu, **a.g.e.**, s.209.

- ²⁶ E.Gülsoy, **a.g.t.**, s.12.
- ²⁷ Y.Önge, bu tür aydınlatma detaylarının XVI.yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını belirtir. Bkz. Y.Önge, “Anadolu’da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I**, (Ed.S.Bayram), İstanbul 1988, s.415 ; Y.Önge, “Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamları”, **VI.Vakıf Haftası Kitabı**, İstanbul 1989, s.257.
- ²⁸ XIX.yüzyılda inşa edildiği düşünülen Bünyan Eski Hamamda da su ölçüm savağının bir örneği görülebilmektedir. Bkz. M.Denktaş, **Kayseri’deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar)**, Kayseri 2000, s.222., Foto:393.
- ²⁹ S.Eyice, “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, **Tarih Dergisi**, c.XI, S.15, İstanbul 1960, s.99-120; S.Eyice, “Hamam”, **TDVİA**, c.XV, İstanbul 1997,s.402-430.
- ³⁰ K.Balkan, “Anı’de İki Selçuklu Hamamı”, **Anadolu (Anatolia)**, c.XII, Ankara 1970, s.39-57;Y.Önge, **a.g.e.**, s.111-120.
- ³¹ M.Denktaş, **Kayseri’deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar)**, Kayseri 2000, s.166-167.
- ³² Y.Önge,**a.g.e.**, s.121-130; 234.
- ³³ Y.Önge, **a.g.e.**, s.23, 34.
- ³⁴ Bkz. Y.Önge, “Konya Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”, **Vakıflar Dergisi**, S.7, Ankara 1968, s.139-144.
- ³⁵ M.Denktaş, “Karaman Hamamları”, **Uluslar arası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Kasım 1997 Ankara**, Ankara 1999, s.219-222.
- ³⁶ E.H.Ayverdi, **Osmanlı Mi’marisinde Çelebi ve II.Sultan Murad Devri (806/855-1403-1451)**, İstanbul 1989, 465-466.
- ³⁷ H.Çal, “Zile Hamamları”, **Türk Etnografya Dergisi**, S.18, Ankara 1988, s.103.
- ³⁸ Y.Önge, “Anadolu’da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, **Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I**, (Ed.S.Bayram), İstanbul 1988, s.423.
- ³⁹ Y.Önge, “Anadolu’da Türk Hamamları Hakkında..... s.423.
- ⁴⁰ A.Kuran, **Mimar Sinan**, İstanbul 1986, s.72.
- ⁴¹ A.Kuran, **Mimar Sinan**, İstanbul 1986, s.90-91.
- ⁴² M.Sözen vd., **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, İstanbul 1976, s.273.
- ⁴³ H.Karpuz, “Trabzon’daki Türk Devri Hamamları”, **Trabzon Kültür ve Sanat Yılığ** **88-89**, İstanbul 1989, s.124.
- ⁴⁴ M.Denktaş, **a.g.e.**, s.230-231.
- ⁴⁵ Y.Önge, **a.g.e.**,s.180.
- ⁴⁶ M.Denktaş,**a.g.m.**,s.223-227.
- ⁴⁷ Y.Önge,**a.g.e.**, s.22-25.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 16 Yıl : 2004/1 (191-228 s.)